

The Eligibility of Commercial Companies and the Relationship of the Subject of the Company with it in the Laws of Iran, Egypt, and Lebanon

*Fatemeh Rajaei*¹

1. Assistant Professor, Department of Jurisprudence and Fundamentals of Islamic Law, Faculty of Theology and Islamic Studies, Hakim Sabzevari University, Sabzevar, Iran.

Email: f.rajaei@hsu.ac.ir

ABSTRACT

The specific characteristics of legal entities, including commercial companies, have made them distinct from natural persons and their capacity differs from natural persons. Determining the scope of a commercial company's is important because it determines the company capacity and scope of the company rights and duties and the powers of its members (general assemblies, board of directors, etc). There are two views on this issue in the Iranian legal system; some limit the company's capacity to its scope, but others do not consider the scope of the company to be a limiting factor of the company's capacity and believe that the company has a general capacity. This paper firstly studies the company's capacity in Iranian regulations and then, compare it with the Egypt and Lebanon regulations, and finally concludes that in these countries, companies have a full

S.D.I.L.
The SD Institute of Law
Research & Study

Publisher:
Shahr-e Danesh
Research And Study
Institute of Law

Article Type:
Original Research

DOI:
10.48300/JLR.2023.382650.2271

Received:
22 January 2023

Accepted:
19 April 2023

Published:
5 September 2024

Copyright & Creative Commons:

© The Author(s). 2021 Open Access. This article is licensed under a Creative Commons Attribution Non-Commercial License 4.0, which permits use, distribution and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited. To view a copy of this licence, visit <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>.

capacity and their capacity did not limit to the scope of the company.

Keywords: Eligibility, Subject of the Company, Actions of Managers, Legal Entity, Commercial Companies.

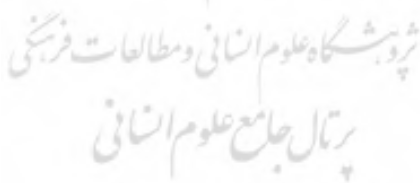
Funding:

The author(s) received no financial support (funding, grants, and sponsorship) for the research, authorship, and/or publication of this article.

Author contributions:

Fatemeh Rajaei: Conceptualization, Methodology, Software, Validation, Formal analysis, Investigation, Resources, Data Curation, Writing - Original Draft, Writing - Review & Editing.

Competing interests: The authors declare that they have no competing interests.

Citation:

Rajaei, Fatemeh. "The Eligibility of Commercial Companies and the Relationship of the Subject of the Company with it in the Laws of Iran, Egypt, and Lebanon". *Journal of Legal Research* 23, no. 58 (September 5, 2024): 485-508.

Extended Abstract

Legal capacity has been a topic of debate in private law, particularly contract law. The ability to perform any legal action is dependent on legal capacity. In the general sense, capacity refers to having rights and duties, while in its specific sense, it refers to the ability to fulfill those rights and duties. While capacity has mainly been used in relation to the civil rights of natural persons, its application extends to administrative law, business, and legal entities as well. Legal entities have both rights and duties, similar to humans. Among legal entities, commercial companies have a unique position due to their distinct characteristics. Specification of the limits and scope of a company's legal capacity is essential to clarify the scope of the rights, duties, and authorities of its pillars (the general assemblies, board of directors, etc.). Therefore, it is necessary to conduct a thorough investigation into their legal capacity. This research aims to answer questions such as: What is it like for commercial companies to possess and enforce their legal capacity? What marks the beginning, end, and extent of such capacity? Conducting a comparative study between legal systems leads to a better understanding of their strengths and weaknesses. The civil law of Egypt and Lebanon is based on the laws of France and Switzerland, making it more up-to-date. Furthermore, the laws of these countries incorporate Islamic jurisprudence in addition to the contributions of Western law, a model followed by many other Arab countries as well. For these reasons, we discuss the laws of these countries concerning the legal capacity of commercial companies in comparison with the Iranian law.

The capacity of commercial companies and its scope stem from the recognition of the legal character of the legal entity. The capacity of legal entities is implicitly stated in certain articles of trade law in Iran, Egypt, and Lebanon. The definition and division of legal capacity in Egypt and Lebanon are similar to the Iranian law. Legal personhood is an abstract concept that derives its validity from the will of the legislator. Similar to a natural person, a legal person can own rights and responsibilities, by virtue of which it can have assets, enter into legal contracts, assume liabilities, and have the right to sue. However, a legal person cannot have a conscience or feelings, nor can it receive certain admonishing punishments or engage in certain legal actions such as marriage.

Similarly, in the laws of Egypt and Lebanon, a legal entity acquires certain similarities to a natural person after obtaining legal personality. This includes having a name, residence, nationality, and legal capacity. Moreover, it can be a debtor or creditor. However, the capacity is limited by what is specified in the statute or law, as explicitly stated in Article 53 of the Egyptian Civil Code.

Commercial companies serve as examples of legal entities. In both countries, the prevailing theory regarding the basis of legal personality is the actual existence of these companies. Article 506 of the Egyptian Civil Code treats legal capacity as the default condition. In Lebanon, the fact that the legislator grants legal personality to a company before it is registered with the company registration office signifies acceptance of its actual existence as a legal entity. The practical advantage of the issue of legal capacity lies in the fact that, according to realism about legal entities, their formation does not depend on the will of the legislator, and they possess full capacity. Therefore, lack of capacity is an exception. Conversely, on the hypothetical view (anti-realism) about such entities, the default condition is that a legal lacks legal capacity, and having such capacity is an exception.

The capacity of commercial companies commences with the establishment of their legal personality and ceases upon its dissolution. Their legal capacity originates from their founders and shareholders, as well as their partners. Due to the lack of clarification in Iranian law, a dispute has arisen regarding whether the area of the company's function is a limiting factor in its capacity. Some people believe that the company's capacity makes sense in terms of the area of its work and specialization. They contend that the legal capacity of the company should be interpreted in line with the purpose for which it was formed. Conversely, a larger group of jurists maintain that the company's capacity cannot be restricted by the area of its work. They hold that a company has capacity by default. In the laws of Egypt and Lebanon, both theories have advocates.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

اهلیت شرکت‌های تجاری و رابطه موضوع شرکت با آن در حقوق ایران، مصر و لبنان

فاطمه رجائی^۱

۱. استادیار، گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه حکیم سبزواری، سبزوار، ایران.
f.rajaei@hsu.ac.ir

چکیده:

خصوصیات و ویژگی‌های خاص اشخاص حقوقی از جمله شرکت‌های تجاری باعث شده اهلیت این اشخاص از جهات مختلف با اهلیت اشخاص حقیقی متفاوت باشد. تشخیص حدود و گستره اهلیت شرکت‌های تجاری از این نظر حائز اهمیت است که حدود حقوق و تکالیف شرکت و اختیارات ارکان آن (مجامع عمومی و هیئت‌مدیره) بستگی به اهلیت شرکت دارد. در این زمینه دو دیدگاه در حقوق ایران مطرح شده است. برخی این دیدگاه را مطرح کرده‌اند که شرکت باید در حدود موضوع خود فعالیت کند، لذا اهلیت شرکت در چهارچوب موضوع شرکت معنا می‌یابد. به دیگر سخن در این باره برخی اهلیت شرکت را محدود به موضوع آن می‌کنند، ولی برخی دیگر موضوع شرکت را عامل محدودکننده اهلیت شرکت نمی‌دانند و معتقدند شرکت دارای اهلیت عام است. این نوشتار با روش توصیفی - تحلیلی ضمن بررسی موضوع در حقوق ایران، آن را با حقوق مصر و لبنان نیز تطبیق می‌دهد و در نهایت با توجه به مواد قانون تجارت این کشورها

کپی‌رایت و مجوز دسترسی آزاد:

کپی‌رایت مقاله در مجله پژوهش‌های حقوقی نزد نویسنده (ها) حفظ می‌شود. کلیه مقالاتی که در مجله پژوهش‌های حقوقی منتشر می‌شوند با دسترسی آزاد هستند. مقالات تحت شرایط مجوز 4.0 Creative Commons Attribution Non-Commercial License منتشر می‌شوند که اجازه استفاده، توزیع و تولید مثل در هر رسانه‌ای را می‌دهد، به شرط آنکه به مقاله استناد شود. جهت اطلاعات بیشتر می‌توانید به صفحه سیاست‌های دسترسی آزاد [نشریه](#) مراجعه کنید.

پژوهش‌های حقوقی

نوع مقاله:

پژوهشی

DOI:

10.48300/JLR.2023.382650.2271

تاریخ دریافت:

۲ بهمن ۱۴۰۱

تاریخ پذیرش:

۳۰ فروردین ۱۴۰۲

تاریخ انتشار:

۱۵ شهریور ۱۴۰۳

نتیجه می‌گیرد اهلیت اصل و عدم اهلیت چهره استثنایی دارد.

کلیدواژه‌ها:

اهلیت، موضوع شرکت، اعمال مدیران، شخص حقوقی، شرکت‌های تجاری.

حامی مالی:

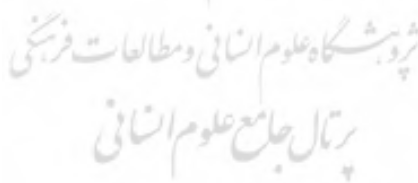
این مقاله هیچ حامی مالی ندارد.

مشارکت نویسندگان:

فاطمه رجائی: مفهوم‌سازی، روش‌شناسی، استفاده از نرم‌افزار، اعتبارسنجی، تحلیل، تحقیق و بررسی، منابع، نظارت بر داده‌ها، نوشتن - پیش‌نویس اصلی، نوشتن - بررسی و ویرایش.

تعارض منافع:

بنابر اظهار نویسندگان این مقاله تعارض منافع ندارد.

استناددهی:

رجائی، فاطمه. «اهلیت شرکت‌های تجاری و رابطه موضوع شرکت با آن در حقوق ایران، مصر و لبنان». مجله پژوهش‌های حقوقی ۲۳، ش. ۵۸ (۱۵ شهریور ۱۴۰۳): ۴۸۵-۵۰۸.

مقدمه

اهلیت شرکت و به تبع آن موضوع شرکت یکی از ارکان اساسی شرکت است، به گونه‌ای که باید در اساسنامه شرکت نیز قید شود. در بسیاری از مواد قانون تجارت مصوب ۱۳۱۱ و لایحه قانونی اصلاح قسمتی از قانون تجارت ۱۳۴۷ به موضوع شرکت اشاره شده است؛ از جمله مطابق مواد ۷ بند ۴ و ۸ لایحه، مؤسسين باید در اظهارنامه و طرح اساسنامه موضوع شرکت را قید کنند و حتی در بند ۲ ماده ۸ لایحه تصریح می‌شود که مؤسسين در طرح اساسنامه باید موضوع شرکت را به طور صریح و منجز مشخص کنند، در غیر این صورت مرجع ثبت شرکت‌ها از ثبت شرکت خودداری خواهد کرد و حتی نسبت به شرکت‌نامه‌ها هم این سخت‌گیری دیده می‌شود به ویژه آنکه طی بخشنامه شماره ۱۹۵۱۳/۹۲ مورخ ۱۳۹۲/۲/۸ ادارات ثبت به دقت موضوع شرکت‌ها را رصد می‌کنند. افزون بر لایحه، موضوع شرکت در برخی از مواد قانون تجارت نیز مورد اشاره قرار گرفته است از جمله مواد ۹۴، ۱۱۶ و ۱۴۱ قانون تجارت. موضوع شرکت از آن رو دارای اهمیت است که مطابق ظاهر ماده ۱۱۸ لایحه ۱۴۳۷، خروج مدیران از موضوع شرکت علیه ثالث ممکن است قابل استناد باشد. افزون بر این درج موضوع شرکت در اساسنامه یا شرکت‌نامه، شرکت را موظف به انجام فعالیت در همان چهارچوب خواهد کرد و نباید از این حدود تجاوز کند. لذا با توجه به اهمیت مطلب این مقاله در پی پاسخگویی به این پرسش‌ها است: مبنای اهلیت شرکت‌های تجاری در حقوق ایران و مصر و لبنان چیست؟ چه زمانی آغاز و پایان می‌یابد؟ و اصول حاکم بر آن چیست؟ برخی موضوع شرکت را مشخص کننده اهلیت شرکت می‌دانند؛ بنابراین هم‌داستان با برخی از حقوق دانان ممکن است گفته شود شرکت باید در چهارچوب موضوع گرفتار آمده و باید در راستای «اصل تخصص» یا «اصل اختصاصیت شخص حقوقی» فعالیت کند و اهلیت و صلاحیت شرکت در حوزه موضوع معنا خواهد یافت، در حالی که دیدگاه مقابل کوشیده تا با تمسک به اطلاق ماده ۵۸۸ قانون تجارت، موضوع شرکت را مؤثر در اهلیت شرکت نداند. شخص حقوقی می‌تواند دارای کلیه حقوق و تکالیفی شود که قانون برای افراد قائل است مگر حقوق و وظایفی که بالطبع فقط انسان ممکن است دارای آن باشد مانند حقوق و وظایف ابوت بنوت و امثال ذالک. در این باره نیز مقالاتی مانند «اهلیت شرکت‌های تجاری و حدود اختیارات مدیران شرکت‌های تجاری» نوشته محمدرضا پاسبان و «اهلیت تجاری در حقوق ایران و فرانسه» نوشته عباس نیازی و سعید جوهر و پایان‌نامه با عنوان «اهلیت شرکت‌های تجاری» نوشته جواد حسین‌زاده علی‌آبادی موجود است، اما در این مقاله به صورت خاص به موضوع اهلیت پرداخته شده ضمن اینکه با حقوق مصر و لبنان نیز تطبیق داده شده است.

نوشتار حاضر ضمن تلاش در نقد و بررسی دو دیدگاه به سراغ روبه قضایی رفته و روبه عملی ادارات ثبت را نیز مدنظر قرار می‌دهد و از آنجا که مطالعه تطبیقی بین نظام‌های حقوقی موجب شناخت بهتر نقاط قوت و ضعف آنها می‌شود، موضوع را با قانون مدنی مصر و لبنان که متأثر از قوانین کشور فرانسه، سوئیس و آلمان و روزآمدتر هستند، تطبیق می‌دهد.

۱- اهلیت و مبنای آن در شرکت‌های تجاری

شرکت‌های تجاری از مصادیق شخص حقوقی به شمار می‌رود.^۱ شخصیت حقوقی مفهومی است اعتباری و انتزاعی و اعتبار آن بستگی به اراده قانون‌گذار دارد.^۲ شخص حقوقی نیز مانند شخص حقیقی می‌تواند صاحب حقوق و تکالیف شود مانند تملک دارایی، حق دادخواهی و اقامه دعوی.^۳ شخص حقوقی در حقوق مصر و لبنان نیز پس از دارا شدن شخصیت حقوقی می‌تواند اهلیت، اقامتگاه، اسم و تابعیتی جدا از مؤسسان خود داشته باشد.^۴ شخصیت حقوقی می‌تواند بدهکار یا بستانکار واقع شود، افرادی را استخدام کند که برای او کار کنند.^۵

درباره شخصیت حقوقی شرکت‌های تجاری در حقوق ایران، مصر و لبنان نظریات مختلفی وجود دارد.^۶ دو نظریه واقعی یا فرضی بودن شخص حقوقی پرطرفدارتر است.^۷ برخی با توجه به اهمیت غیرقابل انکار مفهوم شخص حقوقی در زندگی اجتماعی، آن را یک واقعیت به شمار آورده‌اند؛^۸ بنابراین هر وقت منافع جمعی اقتضا کند شخص حقوقی به وجود می‌آید حتی اگر قانون‌گذار درباره آن ساکت باشد. برخی

۱. محمد عیسائی تفرشی، مباحثی تحلیلی از حقوق شرکت‌های تجاری، جلد ۱، چاپ اول (تهران: دانشگاه تربیت مدرس، ۱۳۷۸)، ۷۰.

۲. محسن بهشتیان، حقوق تجارت، چاپ سوم (تهران: طرح نوین اندیشه، ۱۳۸۵)، ۱۲.

۳. محمدجواد صفار، شخصیت حقوقی، چاپ اول (تهران: دانا، ۱۳۷۳)، ۳۵۹.

۴. ابوزید رضوان، الشركات التجارية في القانون المصري المقارن (قاهره: دارالفکر عربی، ۱۹۹۳)، ۱۱۳.

۵. علی عصام غصن، الشركات المدنيه القانون اللبناني دراسة المقارنة (بيروت: بی‌نا، ۲۰۱۰)، ۱۲۸؛ عبدالرزاق سهنوری، الوسيط في شرح القانون المدني الجديد، چاپ دوم (بيروت: منشورات الحلبي الحقوقية، ۱۹۹۸)، ۱۹۲.

۶. هیوا ابراهیم الحیدری، شركة الشخص الواحد ذات المسؤولية المحدودة دراسة المقارنة، طبعه الاولى (بيروت: منشورات الحلبي الحقوقية، ۲۰۱۰)، ۲۵۲.

۷. منوچهر طباطبائی مؤتمنی، حقوق اداری، (تهران: سمت، ۱۳۷۳)، ۲۸۰؛ عبدالحمید اعظمی زنگنه، حقوق بازرگانی، چاپ سوم (تهران: بی‌نا، ۱۳۴۶)، ۶۶.

۸. حسین صفایی و مرتضی قاسم‌زاده، حقوق مدنی، اشخاص و محجورین، چاپ ۱۲ (تهران: سمت، ۱۳۸۵)، ۱۴۹؛ عیسائی تفرشی، پیشین، ۷۰.

دیگر نیز معتقدند شخص حقوقی فرض و ساخته است. بدون دخالت و تصمیم دولت ایجاد نمی‌شود.^۹ قانون‌گذار فایده عملی بحث آن است که بر اساس نظریه واقعی بودن شخص حقوقی، اراده مقنن در تشکیل آن جایگاهی ندارد و شخص حقوقی دارای اهلیت تام است، از این رو عدم اهلیت استثنایی است. در حالی که مطابق دیدگاه فرضی، اصل بر عدم اهلیت شخص حقوقی است و اهلیت چهره استناد دارد.^{۱۰}

به نظر می‌رسد مبنای اهلیت شرکت‌های تجاری، اراده مؤسسان یا شرکای شرکت است؛ لیکن حدود و گستره آن را قانون تعیین می‌کند. دولت همان‌طور که بر اشخاص حقیقی نظارت دارد بر شخص حقوقی که واقعیت اعتباری دارد، نیز نظارت می‌کند.

نظریه غالب در مصر و لبنان درباره مبنای شخصیت حقوقی وجود واقعی شرکت‌ها است. در مصر ماده ۵۰۶ قانون مدنی اصل را بر اهلیت قرار داده^{۱۱} حقوق لبنان نیز مانند حقوق ایران وجود واقعی برای شخص حقوقی قائل است، زیرا برای شرکتی که تأسیس شده است ولی هنوز در مرجع ثبت شرکت‌ها ثبت نشده، شخصیت حقوقی قائل است.^{۱۲}

۲- پیدایش و زوال اهلیت شرکت‌های تجاری

تعیین آغاز اهلیت اشخاص حقوقی و به‌ویژه شرکت‌های تجاری، بر اساس آغاز شخصیت حقوقی آنها است.^{۱۳} تعیین نقطه آغاز و پایان از این جهت مهم است که قبل از تحقق شخصیت حقوقی و بعد از پایان آن اهلیتی وجود ندارد. در ماده ۵۰۶ قانون مدنی مصر نقطه آغاز شرکت‌ها به‌صراحت ذکر شده است، در حالی که در قانون ایران صراحتی وجود ندارد؛ از این رو برخی از حقوق‌دانان به‌محض تشکیل شرکت، آن را دارای شخصیت حقوقی دانسته، ثبت شرکت را فقط به‌منظور نظارت دولت بر آن می‌دانند.^{۱۴} برخی دیگر کامل شدن شرکت را - به علت پیش‌بینی ضمانت اجرای کیفری در صورت عدم ثبت - در گرو ثبت

۹. حسینقلی کاتبی، حقوق تجارت، چاپ ۶ (تهران: گنج دانش، ۱۳۷۲)، ۱۳۶؛ ربیعا اسکینی، حقوق تجارت (تهران: سمت، ۱۳۷۵)، ۳۸.

۱۰. محمدرضا پاسبان، «اهلیت شرکت‌های تجاری و حدود اختیارات مدیران شرکت‌های تجاری»، تحقیقات حقوقی، ۱۳، (۱۳۸۹)، ۵۱-۱۲۹-۱۳۰.

۱۱. علی الزینی، اصول القانون التجاریه المصر (بی‌جا: مطبعه التالیف و الترجمة، ۱۹۴۵)، ۱۶۲.

۱۲. الحیدری، پیشین، ۲۵۲.

۱۳. موسی جوان، مبانی حقوق، جلد ۲ (تهران: شرکت سهامی چاپ رنگین، ۱۳۲۶)، ۹۷.

۱۴. محمدعلی عبادی، حقوق تجارت، چاپ دهم (تهران: گنج دانش، ۱۳۷۳)، ۱۱۴.

دانسته‌اند؛^{۱۵} و در نهایت گروه سوم زمان ثبت شرکت را آغاز اهلیت آن می‌دانند. به نظر می‌رسد پیدایش شخصیت حقوقی و به تبع آن اهلیت هر شرکتی تابع قواعد خاص همان شرکتی است که در قانون آمده است؛ زیرا از سویی حق دادخواهی زمانی برای شرکت به وجود می‌آید که ثبت شده باشد و از این منظر اهلیت شرکت با ثبت به وجود می‌آید.

در مصر شخصیت حقوقی شرکت‌ها از زمانی آغاز می‌شود که به شکل صحیح تشکیل یابد و شکل صحیح شرکت بر اساس نوع آن متفاوت است.^{۱۶} شرکت‌های اشخاص به مجرد اتفاق شرکا بر مفاد اساسنامه تشکیل می‌یابد. شرکت‌های سرمایه پس از اینکه مجمع عمومی مؤسس، هیئت‌مدیره و بازرسان را انتخاب کرد، تشکیل می‌شود ولی برای شروع تعهدات، شرکت باید در دفتر ثبت شرکت‌ها ثبت شود.^{۱۷} تشکیل شرکت با مسئولیت محدود نیز فقط با ثبت در مرجع ثبت شرکت‌ها است.^{۱۸} در لبنان پیدایش شخصیت حقوقی نیازی به ثبت ندارد و با تشکیل شرکت، شخصیت حقوقی نیز به وجود می‌آید؛ یعنی شرکت‌های اشخاص به محض موافقت اعضا بر تأسیس و شرکت‌های اموال نیز به محض کامل شدن سرمایه دارای شخصیت حقوقی می‌شوند.^{۱۹}

اهمیت نقطه پایان اهلیت از آن جهت است که اول اینکه اهلیت شرکت تمام شده نمی‌تواند دارای حق و تکلیف شود. دوم اینکه برخی از وظایف مدیران تصفیه از زمان پایان اهلیت شرکت است.^{۲۰} ماده ۶۹ قانون تجارت لبنان و ماده ۵۳۳ قانون مدنی مصر، پایان شخصیت حقوقی شرکت‌ها را انحلال آنها قرار داده است. شرکت بعد از انحلال فقط در مدت تصفیه، همچنان دارای شخصیت حقوقی است.^{۲۱} در خلال تصفیه نیز نمی‌تواند عملیات دیگری انجام دهد.^{۲۲}

در برخی از موارد شرکت دارای اهلیت کامل نیست: ۱- شرکت در حال تشکیل دارای اهلیت و شخصیت حقوقی است، ولی به دلیل عدم ثبت، طبق ماده ۱۷ لایحه قانونی اصلاح قسمتی از قانون تجارت مصوب ۱۳۴۷ اهلیت کاملی ندارد. از این رو توانایی انجام اموری که انجام آن منوط به ثبت

۱۵. صفایی و قاسم‌زاده، پیشین، ۱۳۶.

۱۶. احمد ابوالروس، موسوعه الشركات التجارية (الازیطة اسکندریه: المکتب الجامعی الحدیث، ۲۰۰۸)، ۴۱.

۱۷. سهنوری، پیشین، ۲۸۸.

۱۸. الحیدری، پیشین، ۲۵۵.

۱۹. سلمان بوذیاب، مبادئ القانون التجاري، طبعه الاولى (بیروت: موسسه جامعیه للدراسات و نشر و التوزیع، ۲۰۰۳)، ۳۴.

۲۰. همان، ۲۳۴.

۲۱. همان، ۲۳۴.

۲۲. الیاس ناصیف، موسوعه الشركات التجارية، چاپ دوم (بیروت: منشورات الخلیج و الحوقیه، ۲۰۰۴)، ۲۰۲.

شرکت است را ندارد؛^{۲۳} و در حقوق لبنان نیز چنین است.^{۲۴}

۲- شرکت در حال تصفیه به‌موجب ماده ۲۰۸ ق.ت و ۲۰۸ لایحه ۱۳۴۷ جهت انجام امور مربوط به تصفیه باقی خواهد ماند. گستره شخصیت محدود به امور لازم برای تصفیه است.^{۲۵} یا در حدی که شرکت بتواند تعهدات جدید را در حد ضرورت امر تصفیه بر عهده گیرد.^{۲۶} بالاخره دارایی شرکت در حال تصفیه تا پایان تصفیه باقی می‌ماند تا شرکا و طلبکاران آنان حق عینی بر دارایی شرکت پیدا نکنند.^{۲۷} ماده ۵۳۳ قانون مدنی مصر و ماده ۶۹ قانون تجارت لبنان شخصیت حقوقی را فقط در مدت تصفیه باقی می‌داند.^{۲۸} شرکت برای انجام عملیات دیگر اهلیت ندارد و انجام هر عملی پس از انحلال باعث مسئولیت تضامنی مدیران می‌شود.^{۲۹}

۳- اهلیت استیفا در شرکت‌های تجاری

شرکت به‌جز اموری که بالذات مخصوص انسان است در همه امور دارای اهلیت عام است.^{۳۰} اهلیت شرکت بر اساس حکم قانون تعیین شده یا اساسنامه یا قرارداد خصوصی محدود می‌شود. به‌عنوان نمونه شرکت می‌تواند دارای حساب بانکی باشد، هبه یا صلح را قبول کند و حق اقامه دعوی علیه اشخاص ثالث را دارد.

در مصر^{۳۱} و لبنان^{۳۲} نیز مانند ایران درباره اهلیت تمتع شرکت‌ها اختلافی وجود ندارد. شرکت تجاری مانند شخص حقیقی می‌تواند دارای کلیه حقوق و تکالیف شود و تنها اموری که مخصوص انسان است استثنا شده است.^{۳۳} در نتیجه شرکت می‌تواند در محدوده حکم قانون و اساسنامه خرید و فروش کند،

۲۳. سهنوری، پیشین، ۲۸۸.

۲۴. عصام غصن، پیشین، ۶۸.

۲۵. حسن حسنی، حقوق تجارت، چاپ اول (تهران: میزان، ۱۳۷۸)، ۲۵۰؛ اسکینی، پیشین، ۱۴۰.

۲۶. نورالدین صفی‌نیا، درآمدی بر قانون شرکت‌های تجاری در ایران (تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۸۹)، ۱۶۳.

۲۷. محمدرضا پاسبان، حقوق شرکت‌های تجاری، چاپ اول (تهران: سمت، ۱۳۹۰)، ۳۵.

۲۸. ناصیف، پیشین، ۲۰۰.

۲۹. محمد صالح بک، شرکت‌های المسامه فی القانون المصری و قانون المقارن، چاپ اول (بی‌جا: جامعه فوادالاول، ۱۹۴۹)،

۳۸.

۳۰. ماده ۵۸۸ قانون تجارت

۳۱. سهنوری، پیشین، ۲۹.

۳۲. ناصیف، پیشین، ۲۹۳.

۳۳. شفیق خلف، تحویل الشركات، الطبعة الأولى (بیروت: منشورات الحلبي الحقوقی، ۱۹۹۲)، ۲۱.

قرض کند، اجاره و یا رهن بگیرد. با این همه درباره اهلیت استیفای شرکت‌ها بین علمای حقوق در ایران، مصر و لبنان اختلاف نظر وجود دارد. برخی معتقدند شرکت‌ها فاقد اهلیت استیفا هستند.^{۳۴} در مقابل برخی دیگر معتقدند شرکت در موضوعاتی که توسط نمایندگان و در چهارچوب هدف و موضوع شرکت اجرا می‌شود، دارای اهلیت استیفا هستند. دلیل عمده اختلاف نظر، رابطه شرکت با رکن اداره‌کننده آن است که به این ترتیب ابتدا باید رابطه حقوقی مدیران و ارکان اداره‌کننده شرکت با شرکت روشن گردد.

۴- اصول حاکم بر اهلیت شرکت‌های تجاری

در این قسمت اصول حاکم بر اهلیت شرکت‌ها که مستنبط از حقوق ایران، مصر و لبنان است، بیان می‌شود.

۴-۱- اصل عارضی بودن اهلیت شرکت‌های تجاری

طبق مواد ۹۵۷، ۹۵۸ و ۹۵۹ ق.م. نظر مشهور درباره اهلیت شخص حقیقی، ذاتی بودن آن است. در نتیجه سلب آن غیرممکن است؛ هرچند برخی آن را جعلی از طرف قانون‌گذار و عارضی دانسته‌اند. قانون‌گذار از وجود اهلیت که امری فطری است خبر می‌دهد نه اینکه آن را جعل کند. اهلیت شخص حقوقی به طریق اولی عارضی است؛ زیرا موجودی اعتباری است که اهلیت خود را از انسان‌ها گرفته است.^{۳۵} قوانین اهلیت در قانون تجارت از قواعد تکمیلی است.^{۳۶}

۴-۲- اصل تخییری بودن قواعد اهلیت شرکت‌های تجاری

سلب اهلیت تمتع و استیفا از شخص حقیقی غیرممکن است. نمی‌توان مانعی برای اجرای آن، غیر از موارد قانونی قرار داد. اهلیت شخص حقوقی به‌موجب اساسنامه یا قرارداد مشخص می‌گردد.^{۳۷} هر شرکتی مخیر است از اهلیتی که قانون‌گذار برای او در نظر گرفته استفاده نماید و برخی از حقوق را به‌موجب اساسنامه یا قرارداد به‌صورت جزئی از خود سلب نماید.^{۳۸} ولی سلب کلی حق تمتع و استیفا غیرممکن است؛ بنابراین اهلیت شرکت یک اصل تخییری است.^{۳۹}

۳۴. سیدعلی شایگان، حقوق مدنی (قزوین: طه، ۱۳۷۵)، ۵۷؛ ناصیف، پیشین، ۲۹۵.

۳۵. عصام غصن، پیشین، ۶۸.

۳۶. صفار، پیشین، ۳۷۳.

۳۷. بوذیاب، پیشین، ۲۳۵.

۳۸. ابوالروس، پیشین، ۴۲.

۳۹. ناصر کاتوزیان، قواعد عمومیه قراردادها، جلد ۲ (تهران: بهنشر، ۱۳۷۶)، ۷.

۴-۳- اصل استثنایی بودن عدم اهلیت شرکت‌های تجاری

اصل بر وجود اهلیت تمتع اشخاص حقیقی است. هرچند موارد استثنایی دارد. همچنین اصل بر اهلیت شخص حقوقی است و عدم اهلیت آن استثنایی است.^{۴۰} درباره تعیین اهلیت، حدود قواعد استثنایی عدم اهلیت شرکت و در نهایت اختیار مدیران، باید به مقررات قانونی اساسنامه شرکت و تخصصی که شرکت با هدف انجام دادن آن تأسیس شده است، توجه نمود.^{۴۱}

۵- فقدان اهلیت شرکت‌های تجاری

اصل بر اهلیت شرکت‌های تجاری است. در ذیل به بیان مواردی که شرکت فاقد اهلیت است می‌پردازیم.

۵-۱- امور خاص انسان

قسمت اخیر ماده ۵۸۸ ق.ت. مقرر کرده که شخص حقوقی نمی‌تواند حقوقی داشته باشد که خاص انسان است. حقوق انسان‌ها از یک جهت به حقوق مدنی و سیاسی تقسیم می‌شود. بدیهی است که شرکت‌های تجاری نمی‌توانند دارای حق سیاسی باشند؛ زیرا این موارد تخصصاً خارج از موضوع شرکت‌ها است. بدون تردید شرکت‌های تجاری از حقوق غیرمالی بی‌بهره‌اند زیرا از قلمرو شرکت‌های تجاری خارج است. بدیهی است مبادرت شرکت‌های تجاری به اعمالی که مختص به انسان است از آنجا که خروج از اهلیت تمتع است، موجب بطلان و بلااثر بودن عمل مزبور است.^{۴۲} در حقوق مصر و لبنان نیز شرکت‌ها نسبت به امور مختص انسان از جمله حقوق سیاسی و غیرمالی اهلیت ندارند.^{۴۳}

۵-۲- اساسنامه شرکت

اساسنامه مهم‌ترین رکن شرکت است و سندی است که وجود شرکت به آن بستگی دارد. مبین حقوق، تکالیف و اختیارات ارکان (مجمع عمومی، مدیران، بازرسان) شرکت است. در ماده ۸ لایحه اصلاح قانون تجارت، اساسنامه و محتویات آن ذکر شده است.^{۴۴} اگر اساسنامه وجود نداشته باشد در حقیقت شرکتی وجود نگرفته تا درباره اهلیت آن بحثی باشد؛ ضمن اینکه اهلیت طبق اساسنامه شکل می‌گیرد

۴۰. الزینی، پیشین، ۱۶۲.

۴۱. ابوالروس، پیشین، ۴۲.

۴۲. محمدحسین ساکت، شخصیت و اهلیت در حقوق مدنی، چاپ اول (مشهد: مؤلف، ۱۳۷۰)، ۱۰۵.

۴۳. ابوالروس، پیشین، ۴۲.

۴۴. اسفندیار دشمن زیاری، حیدر فروغ‌نژاد و عزیزالله نوروزی، حقوق تجارت (ستنی، مدرن و الکترونیک) (تهران: موسسه

کتاب مهر بان نشر، ۱۳۹۰)، ۴۴.

و هرگاه شرکت ورشکسته شود، حتی درباره انجام اموری که اساسنامه به او اجازه داده بود اهلیت ندارد. شرکت تا حدودی که در اساسنامه در آن تصریح شده یا قانون اجازه داده، واجد اهلیت است؛ بنابراین اگر اساسنامه شرکت درباره موضوعی سکوت کرده باشد، اصل بر عدم اهلیت شرکت است و شرکت نمی‌تواند به انجام دادن آن مبادرت ورزد، مگر اینکه لازمه امور شرکت باشد.^{۴۵} اهلیت شرکت طبق نظریه رکن بودن مدیران (وحدت ارکان با شرکت) با اساسنامه محدود می‌شود. طبق بند ۱۶ ماده ۱۸ ل.ا.ق.ت در اساسنامه باید حدود وظایف و اختیار مدیران تعیین گردد. همچنین ماده ۱۱۸ ل.ا.ق.ت اختیار مدیران را محدود به موضوع شرکت کرده است. به‌عنوان نمونه اگر در اساسنامه تصریح شود که شرکت حق ندارد معاملات بیش از سقف معینی انجام دهد، شرکت نسبت به آن معاملات اهلیت ندارد؛ بنابراین می‌توان گفت اهلیت شرکت به اساسنامه و موضوع مندرج در آن محدود شده است. در حقوق مصر و لبنان نیز اهلیت شرکت‌ها محدود به اساسنامه است.^{۴۶} در بحث موضوع شرکت نظریه جدید عدم محدودیت اهلیت شرکت به موضوع را بررسی می‌کنیم.

۵-۳- موضوع شرکت

موضوع شرکت که شرکت برای انجام آن تشکیل شده است، اشکال متفاوتی دارد^{۴۷} و در اساسنامه یا شرکت‌نامه معین می‌گردد. موضوع شرکت حین تشکیل شرکت معین می‌شود و باید به‌طور صریح و منجز در اساسنامه ذکر گردد و تأکید بر آن به این علت است که موضوع شرکت امری قابل انجام باشد و انجام آن غیرقطعی یا منوط به شرایطی نباشد.^{۴۸} موضوع شرکت در تعیین اهلیت شرکت و قلمرو اختیار مدیران تأثیر بسیاری دارد.

بین صاحب‌نظران حقوق تجارت درباره اینکه موضوع شرکت، صرفاً تعیین‌کننده اختیار مدیران است یا اینکه اهلیت شرکت وابسته به موضوع آن است اختلاف وجود دارد. منشأ اختلاف این است که از یک سو ماده ۵۸۸ ق.ت ناظر به اهلیت شرکت‌های تجاری است و قید خاصی را برای واجد اهلیت شدن شرکت‌ها بیان نمی‌کند. از سوی دیگر، ماده ۱۱۸ ل.ا.ق.ت به‌ظاهر در تعارض با ماده ۵۸۸ ق.ت است. به‌دیگر سخن، ماده ۵۸۸ اهلیت شرکت را عام دانسته و آن را مقید به موضوع شرکت نکرده است، ولی

۴۵. طباطبایی مؤتمنی، پیشین، ۲۹۴.

۴۶. ناصیف، پیشین، ۲۹۳؛ ابوالروس، پیشین، ۴۸.

۴۷. اسکینی، پیشین، ۱۰۵.

۴۸. دشمن‌زیاری، فروغ‌نژاد و نوروزی، پیشین، ۴۴.

ماده ۱۱۸ اختیار مدیران به‌عنوان رکن شرکت را محدود به موضوع شرکت می‌کند؛ در نتیجه میان مواد ۵۸۸ ق.ت و ۱۱۸ ل.ا.ق.ت تعارض به وجود آمده است. در حقوق مصر و لبنان نیز این اختلاف وجود دارد و اکثر علمای حقوق معتقدند اهلیت شرکت محدود به موضوع و اساسنامه می‌شود.^{۴۹} در ادامه به بررسی نظریات در این زمینه می‌پردازیم.

الف- نظریه اول

بسیاری از حقوق‌دانان، اهلیت شرکت‌های تجاری را محدود به موضوع شرکت دانسته، موضوع شرکت را تعیین‌کننده اهلیت شرکت و به‌تبع آن مشخص‌کننده میزان اختیارات مدیران شرکت می‌دانند؛^{۵۰} بنابراین اهلیت شرکت‌ها فقط محدود به هدف و موضوعی است که برای آن تشکیل شده است و شرکت نمی‌تواند دارای حقوق و تکالیفی شود که خارج از موضوع و هدف آن است. بر پایه این دیدگاه شرکت نمی‌تواند فعالیتی خارج از موضوع خود انجام دهد؛ زیرا شرکت تجاری خارج از موضوع خود هویتی ندارد و اعطای شخصیت حقوقی به آن توسط قانون‌گذار فقط به‌منظور رسیدن به هدفی است که در اساسنامه مشخص شده است. پس مطابق این نظریه، عام بودن تصرفات شخص حقوقی تا زمانی است که مؤسسان و شرکا موضوعی را برای شرکت انتخاب نکرده‌اند و پس از انتخاب موضوع محدود به همان می‌شوند.^{۵۱} بند ۳ ماده ۷ ل.ا.ق.ت، بند ۲ ماده ۸ و بند ۲ ماده ۹ همین قانون تعیین موضوع شرکت را الزامی می‌داند. افزون بر مواد پیش‌گفته از مواد ۱۱۴، ۱۶۱، ۱۸۱ و ۱۹۱ ق.ت. نیز می‌توان استنباط کرد که شرکت بدون موضوع معین تشکیل نمی‌شود و پس از تشکیل نیز فعالیت شرکت محدود به آن است که برخی آن را «اصل تخصص» نامیده‌اند.^{۵۲} این تلقی قانون‌گذار از موضوع شرکت به‌طور متناوب در مواد متعدد دیده می‌شود، چنانکه طبق ماده ۱۱۸ موضوع شرکت تعیین‌کننده اهلیت و اختیار شرکت است و مدیران در جایی که خود شرکت اختیاری ندارد هیچ‌گونه اختیاری ندارند و چنانچه مدیران شرکت اعمالی خارج از موضوع شرکت انجام دهند به علت عدم اهلیت باطل است.

همچنین اگر هیئت‌مدیره یا مدیرعامل سرمایه شرکت را در انجام عملیاتی خارج از موضوع شرکت قرار دهند یا در تصمیمات خود از حدود موضوع شرکت تجاوز کنند اعمال ایشان خارج از اهلیت شرکت است؛ بنابراین فعالیت شرکت باید مطابق موضوع آن و به‌تبع اهلیت آن باشد. پس تعیین موضوع شرکت

۴۹. ابوالروس، پیشین، ۵۲؛ ناصیف، پیشین، ۲۸۳.

۵۰. اسکینی، پیشین، ۵۳؛ حسن ستوده، حقوق تجارت، جلد ۱ (تهران: دادگستر، ۱۳۸۵)، ۱۴۸.

۵۱. ستوده، پیشین، ۵۴.

۵۲. طباطبایی مؤتمنی، پیشین، ۲۹۴.

در اهلیت آن تأثیر بسزایی دارد؛ زیرا هرگاه شرکت به فعالیتی غیر از موضوع خود بپردازد از حدود اهلیت خود خارج شده و معاملات وی خارج از اهلیت بوده و شرکت را متعهد نمی‌کند.

مرحوم دکتر علی‌آبادی در نظریه اعلامی خود که منجر به صدور رأی وحدت رویه شماره ۱۳۵۱/۲/۸-۴۲ شد، ضمن محدود دانستن اختیارات و اهلیت شرکت به موضوع آن و در راستای اصل اختصاصیت در توضیح این اصل می‌گوید: «اصل اختصاصیت: در حالی که اشخاص فیزیکی آن طوری که می‌خواهند می‌توانند با رعایت قوانین مربوط آزادانه فعالیت نمایند، برعکس شخصیت‌های حقوقی از این آزادی محروم بوده و برای یک هدف معین ایجاد می‌شوند و باید در همان مسیر گام بردارند. نظارت رعایت اصل اختصاصیت برای اشخاص حقوقی عمومی آسان است؛ زیرا مقامات رسمی که فعالیت آنها را تحت نظارت دارند کوشا هستند که آنان از موضوعی که اجازه فعالیت داده شده انحراف نجویند، ولی نظارت بر احترام به اصل اختصاصیت از طرف اشخاص حقوقی حقوق خصوصی مشکل است؛ زیرا فعالیت آنها در موضوعی ممکن است خیلی دامنه‌دار باشد. به‌علاوه می‌توانند مسیر فعالیت خود را تغییر اساسنامه تغییر دهند بدیهی است که قانون تغییر فعالیت و اساسنامه را تابع شرایطی کرده و از این راه ممکن است رعایت اصل اختصاصیت تا اندازه‌ای حمایت اجرایی داشته باشد».^{۵۳}

مهم‌ترین دلایل این دیدگاه عبارت است از: ۱- قانون‌گذار در مواد گوناگون قانون تجارت^{۵۴} و غیره^{۵۵} به‌طور مکرر بر قید موضوع شرکت در اساسنامه و شرکت‌نامه یا اسناد دیگر شرکت تصریح می‌کند که این تأکید نشانگر آن است که از نظر قانون‌گذار، اهلیت شرکت محدود به موضوع آن است. ۲- با توجه به لفظ «می‌تواند» در ماده ۵۸۸ ق.ت (شخص حقوقی می‌تواند دارای کلیه حقوق و تکالیفی که بر عهده‌اش گذاشته می‌شود) می‌توان نتیجه گرفت که اشخاص حقوقی بر خلاف اشخاص حقیقی دارای کلیه حقوق و تکالیفی هستند که قانون برای آنها قرار داده است؛ بنابراین شرکت‌های تجاری خارج از آنچه قانون به آنها داده اهلیت و صلاحیت ندارند. ۳- هر شخص حقوقی اعم از حقوق عمومی و خصوصی تابع اصل تخصص است؛^{۵۶} به این معنا که هر شخص حقوقی و به‌تبع آن شرکت‌های تجاری فقط می‌تواند در حدودی که قانون مقرر کرده یا در اساسنامه قید شده فعالیت کند و فعالیت‌های خارج از آن باطل

۵۳. سیدمهدی کمالان، مجموعه آرای وحدت رویه هیئت عمومی دیوان عالی کشور (تهران: انتشارات کمالان، ۱۳۸۷)، ۱۳۷-۱۴۴.

۵۴. بند ۳ ماده ۷ و بند ۲ ماده ۹ ل.ا.ت

۵۵. ماده ۵ قانون بخش تعاونی اقتصاد جمهوری اسلامی ایران ۱۳۷۵ و ماده ۱ قانون تملیک آپارتمان‌ها مصوب ۱۳۴۳

۵۶. صفار، پیشین، ۳۷۳.

و غیرقابل پذیرش است مگر اینکه موضوع شرکت در اساسنامه مطابق مقررات اصلاح گردد. ۴- ماده ۱۱۸ ل.ا.ق.ت فقط بیان‌کننده اختیارات مدیران نیست بلکه درباره اختیارات و اهلیت خود شرکت نیز است؛ به عبارت دیگر، مطابق این ماده مدیران نمی‌توانند بیشتر از شرکت دارای حق باشند.^{۵۷} در نتیجه اگر عملیاتی خارج از موضوع شرکت انجام شود پذیرفته نمی‌شود و این عملیات کاملاً شبیه اعمال مجبورین است؛^{۵۸} بنابراین اهلیت استیفای شرکت که طبق ماده ۵۸۹ ق.ت توسط مدیران و مجامع عمومی اعمال می‌شود در حدود موضوع شرکت است و اعمال خارج از موضوع آنها، باطل و بدون اثر است. ۵- سکوت مقنن در حالی که در مقام بیان بوده است نشانه دیگری بر محدودیت اهلیت شرکت‌ها به موضوع است؛ زیرا در ذیل این ماده یک حالت از شمول صدر ماده خارج شده است و آن حالتی است که اختیار مدیران به موجب تصمیم مجمع عمومی محدود شده باشد؛ بدون تردید اگر معاملات خارج از موضوع شرکت نیز حکمی مشابه این مورد داشت در این قسمت ماده نیز به آن تصریح می‌شد. با توجه به این مطلب وقتی اصیل یعنی شرکت، اهلیت نداشته باشد به طریق اولی هیئت‌مدیره و سایر ارکان شرکت نیز اهلیت ندارند. ۶- ماده ۶۲ قانون برنامه توسعه پنجم، اخذ مجوز را برای فعالیت اشخاص حقیقی و حقوقی در برخی از فعالیت‌ها الزامی دانسته است. بر این اساس سازمان ثبت اسناد و املاک کشور طی بخشنامه شماره ۱۹۵۱۳/۹۲ مورخ ۱۳۹۲/۲/۸ موضوعات مورد درخواست اشخاص را به سه دسته تقسیم کرده است؛ موضوعاتی که قابل فعالیت و ثبت نیست مانند امور حاکمیتی نظام و برخی امور دیگر مانند خرید و فروش عقیده؛ موضوعاتی که نیاز به اخذ مجوز از سازمان یا ارگانی ندارند مانند موضوعات ماده ۲ قانون تجارت؛ و بالاخره موضوعاتی که قبل از ثبت می‌بایست از مرجع مربوطه مجوز اخذ نمایند؛ مانند عمیات بانکی و بانکداری، بیمه و بورس. در نتیجه با توجه به این‌گونه محدودیت‌های عملی و به‌ویژه رویه عملی دادگاه‌ها و مرجع ثبت شرکت‌ها، اهلیت شرکت‌ها محدود به موضوع آن است.^{۵۹} در مصر و لبنان^{۶۰} نیز اکثر علمای حقوق اهلیت شرکت را محدود به موضوع آن می‌دانند و از آن به «اصل تخصص» نام می‌برند.^{۶۱}

۵۷. اسکینی، پیشین، ۳۰.

۵۸. حسین خزاعی، حقوق تجارت شرکت‌های تجاری، جلد ۱ (تهران: قانون، ۱۳۸۵)، ۷۰؛ حمید فروحی، حقوق شرکت‌های تجاری مختلط و شخصی (تهران: روزبهان، ۱۳۷۲)، ۱۳.

۵۹. حمید باقرزاده، «بررسی تطبیقی اقدامات فراتر از اختیار شرکت‌ها در حقوق ایران و کامن‌لا»، حقوق خصوصی، ۱۳، ۲(۱۳۹۵)، ۲۶۸.

۶۰. ناصیف، پیشین، ۲۹۳.

۶۱. همان، ۲۸۳؛ ابوالرؤس، پیشین، ۵۲.

ب- نظریه دوم

برخی دیگر از حقوق‌دانان معتقدند اهلیت شرکت مطلق است و محدود به موضوع آن نیست. به نظر ایشان از یک سو ماده ۵۸۸ مطلق است و از سوی دیگر ماده ۱۱۸ یک قاعده اداری و برای تقسیم کار است و محدودکننده اهلیت نیست.^{۶۲} به دیگر سخن، اصل تخصص فقط از حیث صلاحیت مدیران است و موجب نفی اهلیت شرکت نمی‌شود؛ بنابراین اعمال مغایر با موضوع شرکت مدیران با تصویب سهام‌داران شرکای شرکت نفوذ حقوقی یافته و صحیح است.^{۶۳}

این گروه باور دارند: ۱- اطلاق ماده ۵۸۸ دلالت بر اهلیت شرکت‌های تجاری به‌عنوان مصداقی از شخص حقوقی دارد؛ بنابراین عدم اهلیت ایشان استثنایی است؛ زیرا بررسی محدودیت‌های اهلیت شرکت تجاری نشان می‌دهد اهلیت این اشخاص محدود به چند چیز است: الف- اموری که به‌صراحت یا به‌طور تلویحی توسط قانون‌گذار از آنان سلب شده است و اهلیت تمتع شرکت را محدود می‌کند؛ زیرا آنچه قانون‌گذار با قوانین سلب می‌کند جنبه آمره داشته و منطبق با نظم عمومی جامعه است. به‌عنوان نمونه در تبصره ۱ بند ب ماده ۱۳ قانون اجرای سیاست‌های اصل ۴۴^{۶۴} به‌صراحت مشارکت و سرمایه‌گذاری شرکت‌های دولتی در شرکت‌های دولتی با موضوع مشابه تجویز شده است: «مشارکت و سرمایه‌گذاری هر شرکت دولتی در سایر شرکت‌های دولتی فقط در صورتی مجاز است که موضوع فعالیت شرکت سرمایه‌پذیر با فعالیت شرکت سرمایه‌گذار مرتبط باشد و دولت جواز آن را صادر کند. این حکم شامل بانک‌ها، مؤسسات اعتباری، بیمه‌ها و شرکت‌های سرمایه‌گذاری آنها نمی‌شود.» ب- همان‌طور که گذشت امور مختص به انسان از اهلیت شرکت‌ها خارج است.^{۶۵} ج- هر چیزی که انجام آن غیرممکن باشد مثل انجام خدمت سربازی توسط شرکت a یا هر چیزی که بی‌فایده باشد مثل اخذ رأی از شرکت تجاری در انتخابات ریاست جمهوری، هرچند که امکان دارد ولی فایده‌ای بر آن مترتب نیست؛ لذا شرکت در این موارد اهلیت ندارد.^{۶۶}

۲- تأکید قانون‌گذار به ذکر موضوع شرکت برای رعایت مصلحت و منافع شرکت و شرکا بوده و

۶۲. طباطبایی مؤتمنی، پیشین، ۲۹۷.

۶۳. البرز حیدرپور، محدودیت‌های مدیران شرکت‌ها در انجام معاملات (بررسی تطبیقی در حقوق ایران و انگلستان) (تهران: مه‌زیار، ۱۳۸۲)، ۱۵۲.

۶۴. قانون اصلاح موادی از قانون برنامه چهارم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران و اجرای سیاست‌های کلی اصل چهل و چهارم (۴۴) قانون اساسی مصوب ۱۳۸۶/۱۱/۸

۶۵. کوروش کاویانی، حقوق شرکت‌های تجاری (تهران: میزان، ۱۳۸۹)، ۱۲۳.

۶۶. همان، ۱۲۷.

به معنی نفی اهلیت مطلق شرکت‌ها نیست؛ زیرا اگر شرکت صلاحیت انجام امور خارج از اساسنامه را نداشته باشد نباید قادر به تغییر اساسنامه هم باشد، در حالی که مجمع عمومی فوق‌العاده می‌تواند موضوع مقرر در اساسنامه را به‌آسانی، بدون اذن قانون‌گذار و به‌دلخواه در هر زمان که بخواهد تغییر دهد یا اینکه اعضای شرکت می‌توانند موضوع شرکت را به‌گونه‌ای کلی انتخاب کنند که شامل هر نوع معامله یا تجارتي شود؛ بنابراین با توجه به نحوه بیان این مقررات روشن است که تأکید قانون‌گذار بر موضوع شرکت حمایت از منافع خصوصی افراد بوده است. ضمن اینکه ممکن است در طول حیات شرکت موضوع آن تغییر کند ولی شخصیت حقوقی آن از بین نرود؛ بنابراین موضوع شرکت در موجودیت آن اثر زیادی ندارد.^{۶۷} به این ترتیب همچنان که مجمع عمومی فوق‌العاده می‌تواند قبل از هرگونه اقدام مغایر مدیران، اساسنامه و موضوع شرکت را تغییر دهد، می‌تواند اقدامات مغایر مدیران با موضوع شرکت را تنفیذ کند یا درصد تضییق یا توسعه موضوع برآید. پس نمی‌توان این موارد را خارج از اهلیت شرکت دانست.

۳- اصل تخصص به علت وجود قانون دیوان عدالت اداری و اصل ۵۷ قانون اساسی مخصوص اشخاص حقوقی وابسته به حقوق عمومی است و در تعمیم اصل تخصص به اشخاص حقوقی وابسته به حقوق خصوصی به علت نبود دلیل قانونی و با توجه به عموم و اطلاق ماده ۵۸۸ ق.ت باید تردید کرد.^{۶۸} بنابراین دلیلی که باعث شمول اصل تخصص نسبت به شرکت‌های تجاری شود، ارائه نشده است. افزون بر این، قانون‌گذار در ماده ۵۸۸ در مقام بیان اهلیت اشخاص حقوقی بوده است اما درباره اصل تخصص سکوت اختیار کرده و اصل تخصص را از جمله استثنائات آن نیاورده است؛ لذا به نظر می‌رسد قانون‌گذار اصل تخصص را از جمله عوامل محدودکننده اهلیت اشخاص حقوقی ندانسته است.

۴- درباره ماده ۱۱۸ ل.ا.ق.ت می‌توان گفت اول اینکه دلالتی بر حدود اهلیت شرکت‌های تجاری ندارد حتی اگر منظور قانون‌گذار هم محدودکننده اهلیت بوده فقط منحصر به شرکت‌های سهامی است و شمول آن به انواع شرکت‌های دیگر بدون دلیل است.^{۶۹} دوم اینکه محدود کردن اختیار مدیران در این ماده به علت رعایت مصلحت و منافع شرکت و شرکا بوده است نه نفی اهلیت مطلق. به این معنا که شرکت‌ها دارای اهلیت مطلق هستند ولی مدیران حق ندارند معاملات خارج از موضوع شرکت انجام دهند؛ زیرا شرکت برای رسیدن به منافع معینی تشکیل شده است و نیل به این منافع مستلزم این است

۶۷. حیدرپور، پیشین، ۱۵۹.

۶۸. صفار، پیشین، ۳۷۰؛ ستوده، پیشین، ۶۴.

۶۹. علی‌رضا راشدی اشرفی، حقوق تجارت کاربردی، چاپ اول (تهران: چاپ و نشر بازگانی، ۱۳۷۵)، ۶۷.

که بر اساس هدف و موضوع خود عمل کند و از عملیات غیرتخصصی و خارج از هدفش خودداری کند. سوم اینکه ماده ۱۱۸ که اختیار مدیران را به‌عنوان رکن شرکت، محدود به موضوع شرکت می‌کند به‌هیچ‌وجه در مقام بیان موارد اهلیت و عدم اهلیت شرکت نیست بلکه اهلیت و محدودیت‌های آن را در ماده ۵۸۸ بیان می‌کند؛ بنابراین نمی‌توان موضوع شرکت را به‌عنوان عامل محدودکننده اهلیت شرکت مطرح کرد؛ زیرا وقتی نص صریح ماده ۵۸۸ درباره اهلیت شرکت و حدود آن وجود دارد، قائل شدن به اصل تخصص و تفسیر و احراز نظر مقنن درباره اهلیت، اجتهاد در مقابل نص است. چهارم اینکه ماده ۱۱۸ هرچند قلمرویی است که قانون‌گذار برای فعالیت مدیران قرار داده است ولی نمی‌تواند مبنای اهلیت شرکت باشد؛ بنابراین می‌توان گفت نظر قانون‌گذار در این ماده رویکرد جدیدی به اصل تخصص است، البته نه به معنایی که اکثر علمای حقوق به آن قائل شده‌اند بلکه به این معنا که محدوده اختیار مدیران را از لحاظ روابط بین مدیران و سهام‌داران شرکت بیان می‌کند.

۵- اشکال مهم بر محدودیت اهلیت شرکت‌ها به موضوع شرکت این است که احراز دقیق موضوع دشوار و حتی گاهی در معاملات بین‌المللی غیرممکن است؛ لذا به علت ایجاد ثبات و امنیت در روابط اقتصادی باید اهلیت شرکت‌ها را مطلق دانست. ضمن اینکه یافتن موضوع شرکت بسیار وقت‌گیر است و با مهم‌ترین اصل از اصول تجارت یعنی اصل سرعت منافات دارد؛ بنابراین اهلیت شرکت نباید به موضوع آن محدود شود خاصه اینکه نگرانی‌هایی که ممکن است از اعطای چنین اهلیت وسیعی به شرکت‌های تجاری متصور باشد از طرق دیگر قابل رفع است.^{۷۰}

اداره حقوقی در نظریه ۱۳۵۲/۴/۲۰ خود با تأثیرپذیری از این نظریه مقرر می‌دارد: «ماده ۱۱۸ لایحه قانونی اصلاح قسمتی از قانون تجارت تصریح کرده است که مدیران شرکت در حدود موضوع شرکت دارای کلیه اختیارات لازم برای اداره امور شرکت می‌باشند و اضافه گردیده که محدود کردن اختیارات مدیران در اساسنامه یا به‌موجب تصمیمات مجمع عمومی از لحاظ روابط بین مدیران و صاحبان سهام معتبر بوده و در مقابل اشخاص ثالث، باطل و کأن‌لم‌یکن است. تنها استثنایی که نسبت به اختیارات مدیران شرکت ذکر شده موضوعاتی است که به‌موجب مقررات این قانون اخذ تصمیم و اقدام درباره آنها در صلاحیت خاص مجامع عمومی است و چون وام گرفتن شرکت در ضمن صلاحیت خاص مجامع عمومی ذکر نشده است، صلاحیت و اختیار مدیران شرکت در این مورد احراز می‌گردد».

برخی دیگر از حقوق‌دانان، معاملات خارج از موضوع شرکت را از مصادیق سوءاستفاده مدیران از

۷۰. برای توضیح راهکارها نک: کاویانی، پیشین، ۱۲۳.

اختیارشان دانسته‌اند.^{۷۱} شعبه ۱۹۱ دادگاه عمومی حقوقی تهران در رأی شماره ۱۴۹۰۶۰۰۲۲۰۹۹۷۰۹۳۰ مورخ ۱۳۹۳/۲/۲۱ مقرر می‌دارد: «اساساً مطابق ماده ۱۳۵ قانون لایحه اصلاح قسمتی از قانون تجارت مصوب ۱۳۴۷ کلیه اعمال و اقدامات مدیران و مدیرعامل شرکت در مقابل اشخاص ثالث نافذ و معتبر است؛ به عبارتی دیگر چنانچه مدیری خارج از موضوع شرکت یا مصوبات مجمع عمومی مبادرت به انعقاد عقدی نماید و از این رهگذر به شرکت و صاحبان سهام خسارتی وارد شود شرکت و سهام‌داران می‌توانند مطابق قواعد حاکم بر مسئولیت قراردادی یا اثبات تقصیر مدیر متخلف، جبران خسارت وارده را مطالبه نمایند لیکن شرکت نمی‌تواند در برابر اشخاص ثالث بر فرض ثبوت تقصیر به تقصیر مدیر متخلف هم استناد نماید، ماده ۱۴۲ قانون مذکور نیز مزید بر قوت استنباط دادگاه است».^{۷۲}

ماده ۵۸۸ قانون تجارت با کمی تغییر در لایحه قانون تجارت به شکل زیر تکرار شده است و زمینه طرح دیدگاه‌های پیش‌گفته را باز می‌گذارد: «ماده ۴۳۲: اشخاص حقوقی دارای کلیه حقوق و تکالیفی هستند که قانون برای اشخاص حقیقی قائل است مگر حقوق و تکالیفی که تنها انسان، بنا به طبیعتش می‌تواند دارای آنها باشد»؛ بنابراین ماده ۴۳۲ لایحه قانون تجارت طور صریح درباره اهلیت مطلق یا محدود شرکت‌ها نظری نمی‌دهد.^{۷۳}

بحث اهلیت در بین حقوق‌دانان جدید مصر و لبنان علی‌رغم تصریح قانون بر محدودیت اهلیت اما باز هم جایگاه خود را یافته است؛ چنانکه برخی از ایشان اهلیت شرکت‌ها را مطلق دانسته است ولی اهمیت موضوع شرکت را به‌عنوان محدودیتی که مدیران باید در اعمالی که سوی شرکت انجام می‌دهند به‌ویژه در معاملات به آن توجه کنند در مواد قانون خود بیان کرده‌اند؛ بنابراین اگرچه موضوع شرکت مبنای اهلیت شرکت فرض نشده اما محدودیتی است که خارج از آن مدیران اختیاری ندارند.^{۷۴} به نظر می‌رسد با توجه به که در این مقاله اهلیت را اصل و عدم آن را استثنا دانستیم نظریه گروه دوم قابل پذیرش باشد.

۷۱. محمود عرفانی، حقوق تجارت (تهران: انتشارات جهاد دانشگاهی، ۱۳۷۳)، ۲ و ۱۴۵.

۷۲. محمدرضا زندی، رویه قضایی دادگاه‌های عمومی حقوقی تهران در امور تجارت (تهران: جنگل: جاودانه، ۱۳۹۴)، ۳۴.

۷۳. افزون بر این دو نظریه، نظریه دیگری نیز مطرح شده است که معتقد است: «اگر هیئت‌مدیره شرکتی از حکم قانونی مقرر

در ماده ۱۱۸ تخلف کرده و معامله‌ای خارج از موضوع شرکت انجام دهد، هرچند معامله مذکور با تصمیم دادگاه قابل ابطال

است، اما این بطلان در برابر اشخاص ثالث قابلیت استناد ندارد و در واقع، در برابر آنها معامله انجام شده معتبر است».

نک: امیر صادقی نشاط و هادی شعبانی کندسری، «اعتبار محدودیت اختیارات مدیران و مدیرعامل شرکت‌های سهامی؛

نقد رویه قضایی»، پژوهشنامه بازرگانی، ۲۰، ۸۰ (۱۳۹۵)، ۵۵.

۷۴. الزینی، پیشین، ۱۶۲؛ بوذیاب، پیشین، ۲۳۴.

نتیجه‌گیری

اهلیت شرکت‌های تجاری با شروع شخصیت حقوقی آن آغاز و با از بین رفتن آن پایان می‌پذیرد. منشأ اهلیت، اراده مؤسسان، سهام‌داران و شرکای شرکت است و قانون‌گذار ضمن شناسایی اهلیت، حدود و گستره آن را تعیین می‌کند. تعیین حدود اهلیت از این جهت حائز اهمیت است که صحت و بطلان اعمال مدیران شرکت و مسئولیت آنان در برابر شرکت و اشخاص ثالث بر اساس اهلیت شرکت سنجیده می‌شود. با این همه به دلیل عدم تصریح قانون‌گذار در حقوق ایران این مهم که موضوع شرکت عامل تحدید اهلیت شرکت است یا نه اختلاف برانگیخته است؛ گروهی این موضوع را تأیید می‌کنند که اهلیت شرکت در راستای موضوع و اصل تخصص معنا می‌یابد و اهلیت شرکت باید در راستای هدفی و موضوعی که برای آن تشکیل شده تفسیر گردد؛ در حالی که گروه بیشتری از حقوق‌دانان، اصل را اهلیت شرکت دانسته و معتقدند موضوع نمی‌تواند محدودکننده اهلیت شرکت باشد. بدین ترتیب گروه دوم بر خلاف گروه نخست، اصل را اهلیت شرکت می‌دانند. این دیدگاه در حقوق مصر و لبنان نیز طرفدار دارد. با این همه باید در نظر داشت که رویه قضایی در ایران به خلاف برخی از نویسندگان، دیدگاه مشخصی را تأیید نکرده است و مراجع ثبت شرکت‌ها نیز بر اساس بخشنامه‌های صادره که تاب مقاومت در برابر قوانین مصوب مجلس را ندارد، تمایل به محدود کردن اهلیت شرکت‌ها دارند. بدین ترتیب انتظار می‌رود قانون‌گذار در تصویب لایحه قانون تجارت برای پایان بخشیدن به این موضوع به‌صراحت تعیین تکلیف کند.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

فهرست منابع

- اباذری فومشی، منصور. قانون تجارت در رویه قضایی. تهران: خرسندی، ۱۳۸۶.
- ابوالروس، احمد. موسوعه الشركات التجاریه. الازیطه اسکندریه: المكتب الجامعی الحدیث، ۲۰۰۸.
- اسکینی، ربیعا. حقوق تجارت. تهران: سمت، ۱۳۷۵.
- اعظمی زنگنه، عبدالحمید. حقوق بازرگانی، به اهتمام سهراب امینیان، چاپ سوم. تهران: بی‌نا، ۱۳۴۶.
- الحیدری، هیوا ابراهیم. شرکه الشخص الواحد ذات المسئولیت المحدوده دراسه المقارنه، طبعه الاولی. بیروت: منشورات الحلب الحقوقیه، ۲۰۱۰.
- الزینی، علی. اصول القانون التجاریه المصر. بی-جا: مطبعه التالیف و الترجمه، ۱۹۴۵.
- باقرزاده، حمید. «بررسی تطبیقی اقدامات فراتر از اختیار شرکت‌ها در حقوق ایران و کامن‌لا». حقوق خصوصی، ۱۳، ۲(۱۳۹۵)، ۲۵۳-۲۷۴.
- Doi: 10.22059/jolt.2016.60950
- بهشتیان، محسن. حقوق تجارت، چاپ سوم. تهران: طرح نوین اندیشه، ۱۳۸۵.
- بودیاب، سلمان. مبادئ القانون التجاری، طبعه الاولی. بیروت: المؤسسه الجامعیه للدراسات و النشر و التوزیع، ۲۰۰۳.
- پاسبان، محمدرضا و جواد نیک‌نژاد. «جایگاه حقوقی مدیران در شرکت‌های سهامی». تحقیقات حقوقی بین‌المللی، ۱۴، ۴(۱۳۹۰)، ۹-۴۰.
- <https://sanad.iau.ir/Journal/alr/Article/1059468>
- پاسبان، محمدرضا. «اهلیت شرکت‌های تجاری و حدود اختیارات مدیران شرکت‌های تجاری». تحقیقات حقوقی، ۱۳، ۱(۱۳۸۹)، ۱۲۷-۱۶۴.
- https://lawresearchmagazine.sbu.ac.ir/article_56256.html
- پاسبان، محمدرضا. حقوق شرکت‌های تجاری، چاپ اول. تهران: سمت، ۱۳۹۰.
- جوان، موسی. مبانی حقوق، جلد ۲. تهران: شرکت سهامی چاپ رنگین، ۱۳۲۶.
- حسنی، حسن. حقوق تجارت، چاپ اول. تهران: میزان، ۱۳۷۸.
- حیدریپور، البرز. محدودیت‌های مدیران شرکت‌ها در انجام معاملات (بررسی تطبیقی در حقوق ایران و انگلیس)، چاپ اول. تهران: مه‌زیار، ۱۳۸۲.
- خزاعی، حسین. حقوق تجارت شرکت‌های تجاری (تطبیق اجمالی با لایحه اصلاحی ۱۳۸۴)، جلد ۱. تهران: قانون، ۱۳۸۵.
- خلف، شفیق. تحویل الشركات، الطبعه الاولی. بیروت: منشورات الحلبی الحقوقی، ۱۹۹۲.
- دشمن‌زبیری، اسفندیار، حیدر فروغ‌نژاد و عزیزالله نوروزی. حقوق تجارت (سنتی، مدرن و الکترونیک). تهران: مؤسسه کتاب مهربان نشر، ۱۳۹۰.
- راشدی اشرفی، علیرضا. حقوق تجارت کاربردی، چاپ اول. تهران: چاپ و نشر بازرگانی، ۱۳۷۵.
- رضوان، ابوزید. الشركات التجاریه فی القانون المصری المقارن. قاهره: دارالفکر العربی، ۱۹۹۳.
- زندگی، محمدرضا. رویه قضایی دادگاه‌های عمومی حقوقی تهران در امور تجارت. تهرانک جنگل: جاودانه، ۱۳۹۴.
- ساکت، محمدحسین. شخصیت و اهلیت در حقوق مدنی، چاپ اول. مشهد: مؤلف، ۱۳۷۰.
- ستوده، حسن. حقوق تجارت، جلد ۱. تهران: دادگستر، ۱۳۸۵.
- سهنوری، عبدالرزاق. الوسیط فی شرح القانون المدنی الجدید، چاپ دوم. بیروت: منشورات الحلبی الحقوقیه، ۱۹۹۸.

- شایگان، سید علی. حقوق مدنی، به کوشش محمدرضا بندرچی. قزوین: طه، ۱۳۷۵.
- صادقی نشاط، امیر و هادی شعبانی کندسری. «اعتبار محدودیت اختیارات مدیران و مدیرعامل شرکت‌های سهامی؛ نقد رویه قضایی». پژوهشنامه بازرگانی، ۲۰، ۸۰ (۱۳۹۵)، ۴۵-۷۳.
https://pajoooheshnameh.itsr.ir/article_24063.html
- صالح بک، محمد. شرکت‌های المسامیه فی القانون المصری و القانون المقارن، چاپ اول. بی‌جا: جامعه فؤاد الاول، ۱۹۴۹.
- صفار، محمدجواد. شخصیت حقوقی، چاپ اول. تهران: دانا، ۱۳۷۳.
- صفایی، حسین و مرتضی قاسمزاده. حقوق مدنی، اشخاص و مجبورین، چاپ ۱۲. تهران: سمت، ۱۳۸۵.
- صفی‌نیا، سید نورالدین. درآمدی بر قانون شرکت‌های تجاری در ایران، چاپ اول. تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۸۱.
- طباطبایی مؤتمنی، منوچهر. حقوق اداری. تهران: سمت، ۱۳۷۳.
- عبادی، محمدعلی. حقوق تجارت، چاپ دهم. تهران: گنج دانش، ۱۳۷۳.
- عرفانی، محمود. حقوق تجارت. تهران: انتشارات جهاد دانشگاهی، ۱۳۷۳.
- عصام غصن، علی. الشركات المدنیة القانون اللبانی دراسه المقارنه، طبعه الاولى. بیروت: بی‌نا، ۲۰۱۰.
- عطوی، فوزی. القانون التجاری، چاپ اول. بیروت: دارالعلوم العربیة، ۱۹۸۶.
- عیسائی تفرشی، محمد. مباحثی تحلیلی از حقوق شرکت‌های تجاری، جلد ۱، چاپ اول. تهران: دانشگاه تربیت مدرس، ۱۳۷۸.
- عیسایی تفرشی، محمد. مباحثی تحلیلی از حقوق شرکت‌های تجاری، جلد ۲. تهران: دانشگاه تربیت مدرس، ۱۳۸۲.
- فروچی، حمید. حقوق تجارت شرکت‌های سرمایه‌ای شخصی و مختلط، چاپ اول. تهران: روزبهان، ۱۳۷۲.
- کاتبی، حسینقلی. حقوق تجارت، چاپ ۶. تهران: گنج دانش، ۱۳۷۲.
- کاتوزیان، ناصر. قواعد عمومی قرارداد. جلد ۲. تهران: بهنشر، ۱۳۷۶.
- کاویانی، کوروش. حقوق شرکت‌های تجاری. تهران: میزان، ۱۳۸۹.
- کمالان، سید مهدی. مجموعه آراء وحدت رویه هیئت عمومی دیوان عالی کشور در امور حقوقی. تهران: انتشارات کمالان، ۱۳۸۷.
- ناصیف، الیاس. الکامل قانون فی التجاره، چاپ اول. بیروت: مویات للنشر و الطباعة، ۱۹۹۹.
- ناصیف، الیاس. موسوعه الشركات التجاریه، چاپ دوم. بیروت: منشورات الحلبي الحقوقیه، ۲۰۰۴.